

Arap Dilinin Bir Gerçeği Olarak İhtisar Ve Nahiv Konularındaki Örnekleri

Examples of Ihtisar and Nahiv as a Fact of the Arabic Language

Dr. Abdulhamit TURGUT

Diyanet İşleri Başkanlığı

ORCID: 0000-0001-6734-0577

ÖZET

İhtisar, Arap dilinde bir tek kelimeyle birçok manayı ifade eden kavrama denilir. Arap dilinin doğasında var olan ihtisar, nahiv ilk döneminden beri dilcilerin dikkatini çekmiş ve bütün dilciler tarafından hakkında görüş bildirilmiştir. Bütün dilsel olgular gibi ihtisar kavramının ortaya çıkmasında birçok etken rol oynamıştır. Bu etkenlerden bazıları Arap dilinin doğasında var olan etkenlerdir. Bazıları da dil bilimcilerin nahiv kaidelerini oluştururken başvurdukları sebeplerdir. Arap dilinin doğası, sözü güzelleştirme, konuşan ve dinleyen kişiye kolaylıklar sağlama, tahfif ve muhatabın anlama kapasitesine itimat etme amacı, ihtisarın belli başlı sebepleridir. Arap dilinin bu büyüleyici konusunun şartsız ve kayıtsız bir şekilde ortaya çıktığı düşünülemez. Dilde ihtisarın olabilmesi için gerekli sayılan; ihtisarın mananın sıhhat ve anlaşılmasına zarar vermemesi, muhtasar kelime Arap dilinin kaidelerine uygun olması ve daha önce ihtisar edileni ikinci defa ihtisar etmemek şeklindeki şartlara değinmeye çalışacağız. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için nahivdeki nekra, ma'rife nidâ, istifhâm, şart, ism-i fiil, sayı ve kinâyeye konularından ihtisar bağlamında örnekleri ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, İhtisar, İcâz.

ABSTRACT

Ihtisar is a concept that expresses many meanings in one word in the Arabic language. The conciseness inherent in the Arabic language has attracted the attention of linguists since the first period of syntax and all linguists have commented on this issue. Like all linguistic phenomena, many factors played a role in the emergence of the concept of abbreviation. Some of these factors are specific to the Arabic language. Some of these are reasons that linguists refer to when creating syntax rules. The main reasons for abbreviation are the nature of the Arabic language, the beautification of the word, the convenience of the speaker and the listener, its interpretation and the purpose of relying on the understanding capacity of the addressee. The unconditional emergence of this fascinating subject of the Arabic language is unthinkable. It is necessary to make abbreviation in the language; We will try to address situations such as the fact that the abbreviation does not harm the soundness and understanding of the meaning, that the abbreviation is in accordance with the rules of the Arabic language, that the abbreviation is not shortened a second time. In addition, for a better understanding of the subject, we will consider examples of nekra, ma'rife nidâ, istifham, condition, ism-i verb, number and implication in the context of syntax.

Keywords: Arabic Language, Ihtisar, Ijaz.

GİRİŞ

Sözlükte “Cümleyi kısaltmak” manasındaki ihtisar kelimesi, terim olarak “Cümleyi bir delilden dolayı hazf etmek” demektir. İhtisar ve icâzı müteradif olarak gören dilcilerin yanı sıra, ihtisarın cümlelere, icâzın ise kelimelere has olduğu, ihtisarın bir delilden ötürü hazfetmek, icâzın da herhangi bir delile dayanmadan hazf etmek olduğu, ayrıca ihtisarın lafızdan kısaltmak, icâz ve ihtisarın da hem lafızdan hem de manadan kısaltmak olduğunu dile getirenler de söz konusudur.

(Tehânevî, 1996: 1/114-115)

İhtisar ve icâz birbirleriyle ilişkili olan kavramlardır. İlim adamları bu iki kavramı tek bir dilsel mana için kullanmışlardır. Zira Hizânetu'l-Edep adlı eserin müellifi konu ile alakalı şöyle der: “Arap belagat ve fesahatçileri icâz'e çok önem vermişler, onlar icâz-ı yapmak istediklerinde bir tek kelimeyle birçok manayı amaçlamışlar, istifham, şart vb. edatlar gibi. Örneğin أَيْنَ زَيْدٌ “Zeyd nere

de?” dediğimiz de *أَزِيدُ فِي الدَّارِ أَمْ فِي الْمَسْجِدِ* “Zeyd evde mi? Camide mi?” ve devamı olan birçok mekânın zikredilmelerinden istigna etmiş olurlar. Başka bir örnek de *مَنْ يَقُمْ أَقْمَ مَعَهُ* “Kim kalkarsa ben onunla kalkarım” kısa olan cümle, *إِنْ يَقُمْ زَيْدٌ أَوْ عَمْرٌو أَوْ... أَقْمَ مَعَهُ* “Eğer Zeyd, veya Amr veya.... kalkarsa ben onunla kalkarım” uzun olan cümlenin yerine gelmiş olur. Arapların bütün kelamı icâz ve ihtisara tabidir. Bu icâz da iki çeşittir: icâz-1 Kasr ve icâz-1 Hazif’tir. İcâz-1 kasr: lafızları ihtisar etmektir şu ayeti kerime de olduğu gibi; *وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ* “Kısasta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız”. (Bakara,1/179) *Bu icâz dolu ve muhtasar lafız icâz’in en yücesidir.*” (Bağdâdî, 1982: 4/387) Görüldüğü gibi Arapçada en meşhur sözlüğün sahibi el-Bağdâdî(ö. 1093/1682) dildeki kısaltmayı ifade etmek için, hem icâz hem de İhtisâr kavramlarını aynı mana için kullanmıştır.

Bununla beraber icâz kavramını genellikle belagatçılar, ihtisar kavramını da nahivciler kullanmaktadır. Bazı ilim adamları ise icâz ve ihtisar kelimeleri arasında bir fark olduğunu şu şekilde açıklamışlar; “*icâz ile ihtisar arasında mantıksal bir fark vardır: ihtisar genellikle Arapçada ki cümleleri kısaltmaktadır, icâz ise öyle değildir.* (Süyûti, 2008: 529) *İhtisar: manayı dikkate alarak lafzın aslına bakılmaksızın kısaltmaktır. İcâz ise: mana ve lafzın aslını dikkate alarak cümleleri kısaltmaktadır*” (Ezherî, 2006: 162) Genellikle nahivcilerin ihtisar ile kastetdikleri şey, Arapça kelimeleri kısaltmak ve az kelimeyle çok manayı ifade etmektir.(Enbârî, 1987: 2/492)

1. DİLDE İHTİSARIN SEBEPLERİ

Bütün dilsel olgular gibi ihtisar kavramının ortaya çıkmasında da birçok etken rol oynamıştır. Bu sebeplerden bazıları Arap dilinin doğasında var olan sebeplerdir. Bazıları da dil bilimcilerin nahiv kaidelerini oluştururken başvurdukları sebeplerdir. Bu sebeplerin belli başlıları şunlardır:

1.1.Arap Dilinin Doğası Gereği İhtisar

Şüphesiz şuan klasik kitaplarda bulunan Arap dili ile ilgili malzeme, birçok merhaleden geçerek gelişmesini tamamlamıştır. Bu gelişme merhalelerinde istigna, hazif, el-hamlu ale’l-mana(manaya yorumlama), tazmîn, ihtisar vb. birbirinden farklı birçok dilsel olguyla karşılaşmıştır.(Ömer Mubârek, 1988: 81)

Konuyla alakalı klasik dilcilerden İbn Cinnî(ö. 392/1002) şöyle demiştir: “*Bu dilsel olguların ortaya çıkma sebepleri; Arap dilinin kapsamının geniş olması, Arapların dilde tasarrufa olan ihtiyaçları ve güçlü hayal etme yeteneklerinin bulunmasıdır.*” (İbn Cinnî, 2006: 1/215) İbnü’l-Esîr (ö. 630/1233) de şöyle der: “*Arap dili, dillerin efendisi ve en şerefliisidir. Çünkü en sonda gelip daha önce dillerde bulunan bozuk sözleri kaldırmış yerine güzel olanı yerleştirmiştir. Arap dilini vaz’ eden kişi önceki dillerde tasarruf yapmış kısaltma gereken yerleri kısaltmıştır.*” (İbnü’l-Esîr, 2008: 1/206)

İhtisarın Arap dilinin doğasında var olduğuna dair, şu maddelerle açıklayabiliriz:

- Arap dilinin diğer kısımlarına göre özel bir yeri ve saygınlığı olan Arap şiiri, ihtisârın olduğu yerlerden birisidir. Çünkü şair nazım, vezin ve kafiyeye bağlıdır. Bunları korumak için bazen nahvi ve sarfi kurallara uymayan kullanımları yapabiliyor. Onun için Sibeveyhî (ö. 180/796) “*Şunu bil ki şiirde caiz olan bazı durumlar, şiirin dışındaki diğer kısımlarda caiz olmuyor.*” (Sibeveyhi,1988:1/26) Nahivciler bunu şiir zarureti olarak ifade etmektedirler. Çünkü şiir zaruret konumunda olup, çoğu zaman kelimeler ve atasözleri şiir için asıl kalıplarının dışına çıkabilmektedir.(İbn Cinnî, 2006: 3/188) Ayrıca Şâir ihtiyaç duyduğunda gramerin kaidelerinden biri olan sema‘, kendisine izin vermezse de kıyasın öngördüğü şekilde konuşabilmektedir. (İbn Cinnî, 2006: 1/397)
- Arap kabilelerinin aralarındaki dil ile ilgili anlaşma ve iletişime olan ihtiyaçları da ihtisarın Arap dilinin doğasında var olduğuna delil teşkil etmektedir. Kabilelerin kendi aralarındaki değişik lehçeler, manaları güzelleştirmek için ihtisarda yarıştıklarını görmekteyiz. Söz gelimi, bazılarının idgâmı yapıp bazılarının yapmaması, bazılarının

harfleri ispat edip bazılarının hazfî tercih etmesi, bazılarının amele önem verip bazılarının önemsemeyişi, bazılarının haml edip bazılarının haml etmemesi ve bazılarının tazmîn yapıp bazılarının da istiğna yapması gibi durumlarda yarışın olduğunu gözler önüne sermektedir. (Câdu'l-Kerîm Hasan, 2015: /0/93310/)

- c) Arapların lafızlar olarak değerlendirdiği, dilcilerin ise harf, isim ve fiiller dedikleri kelimelerde ihtisârın olduğunu açık bir şekilde görebilmekteyiz. Zira Arapçada maanî harfleri tek başlarına herhangi bir anlam ifade etmediği halde önemli bir role sahiptirler. Aynı şekilde bunu fiillerde de görebilmekteyiz. Örneğin; ق fiilindeki gibi, bazı fiiller emir kipinde geldiğinde bir tek harfe düşebiliyor. Söz gelimi Arapçada bu ihtisârı isimlerde de görmekteyiz. Örneğin; أَبٌ، أُمٌّ، يَدٌ، دَمٌ isimleri gibi, üç harfli isimler bazen ihtisâr söz konusu olduğunda ikiye düşebiliyor. (Câdu'l-Kerîm Hasan, 2015: /0/93310/)
- d) Arap dilinin ihtisâr ve icâz üzere bina edildiğinin bir diğer delili ise, Arapçada cümlelerin iki ana esası bulunmaktadır. Bunlar isim cümlesi ve fiil cümlesidir. Bu noktada, Arapçada bunlar dışında kalan diğer temel öge ve unsurlar ise iki ana esasın tamamlayıcısı niteliğinde olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla Arap dilinin en yüce manaları en kısa lafızlarla ifade ettiğini görmekteyiz. Belki de Kur'an-ı Kerim'in bu dille nazil olması bu sebepten ötürüdür. (Câdu'l-Kerîm Hasan, 2015: /0/93310/)

1.2.Sözü Güzelleştirme Amacıyla İhtisâr

Dilciler Arapçanın dağınık kelimeleri ve birbirinden farklı lehçelerini bir araya getirmeye çalıştıklarında; şiir, nesir(düz yazı) ve diğer alanlar karışık bir şekilde önlerinde duruyordu. Daha sonra bu alanları birbirinden ayırmak için geçerli kaideler koymaya başladılar. Bu şekilde sade, güçlü, her yerde geçerli, fazlalığı ve eksikliği olmayan bir dil meydana getirdiler. Bu çalışma esnasında dilciler Arapların ihtisâr amacıyla bazı lafızları kullanmadıklarını gördüler. Zira dil aslında kelimeleri işleyip diller arasında anlamayı ortaya çıkartmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla dilsel konum gereği eğer dildeki bazı unsurları kullanarak bu anlama faaliyeti tamamlanıyorsa geride kalan unsurlar kullanılmayabiliyor. (İbnu's-Serrâc, 1996: 1/74)

Kur'an-ı Kerimde muhatapların cümle siyakından bildiği, hafz edilen cümlelerin ne kadar çok olduğunu ve o hafzedilenler zikredildiğinde kelimelerde herhangi bir eksiklik olmayacağını fakat hafz edilmesi daha vecîz ve belîğ olacağını bize bildirir. (İbn Madâ,1947: 69) Bundan ötürü nahivciler ihtisârı; *“İnce bir yol, başvurulacak bir sığınak, acayip bir iş ve sihir'e benzeyen bir gerçekliktir. Zira zikretmemek zikretmekten daha fasih, ifade etmemek daha faydalı, konuşmamak daha mantıklı ve açıklamamak daha açıklayıcı olmaktadır.”* (Cürcânî,1982: 146)

Dildeki; ihtisâr, istiğna, haml etme, hazif ve diğer bütün dilsel araçların hedefi, aslında manayı güzel bir şekilde ortaya çıkartmaktır. İbn Cinnî: *“Dilde önemli olan manadır, lafız ise mananın hizmetinde ve onun için getirilmektedir. Bunun dışındaki manaya haml edip lafızı terk etmek, muennesi muzekker yapmak, muzekkeri muennes yapmak, mana delaletinden faili gizlemek, fiilin delaletinden mastarı gizlemek, harflerin hazfî ve diğer bütün dilsel araçlar, dilde olan bir durum ve inkar edilemeyen bir yoldur”* şeklinde ifade etmektedir. (İbn Cinnî, 2006: 1/237.) İbnü's-Serrâc (ö. 316/929) da şöyle demiştir: *“Arapça da cümle bir fayda sağlansın diye kurulur, eğer bir mana sağlamıyorsa cümlelerin de bir manası yoktur.”* (İbnu's-Serrâc, 1996: 1/74) Modern dilcilerden Temmâm Hassân (1918-2011) *“Nahivciler; fayda, doğruluk ve emnü'l-Lebs şeklinde ki üçlü ilkeyi her yaptıkları faaliyette aramaktadırlar”* (Temmâm Hassân, 2000: 208) şeklinde konuya temas etmiştir. Bunlardan yola çıkarak Arapçada ihtisârın en önemli hedefinin cümleyi manasıyla beraber güzelleştirmek olduğunu ifade edebiliriz.

1.3.Konuşan Ve Dinleyen Kişiyi Kolaylıklar Sağlamak Amacıyla İhtisâr

İhtisârın mantıksal sebeplerden birisi de konuşan ve dinleyen kişiyi fizyolojik ve psikolojik anlamda rahatlatmaktır. Söz konusu rahatlatma şöyle oluşmaktadır; az lafızlarla mana dizinlerini fazla çaba sarf etmeden ulaştırmaktır. İbn Cinnî: “*Arap kelamında açık bir şekilde söylenmeyen bazı usuller vardır, bunlar mukadderdirler ve Araplar bunları çok kullanırlar. Örneğin Araplar قَام ’nin aslı قَوْم olduğu konusunda ihtilaf etmemişler. Fakat onlardan hiçbiri قَام fiilini قَوْم olarak okumamıştır. Dolayısıyla onlar dil’e getirmemişlerse de uyguladıkları bazı usuller vardır.*” (İbn Cinnî, 1954: 1/348) Aynı şekilde Arapçada idğâmın hafiflik ve birçok faydası olduğu açıktır. Çünkü aynı olan iki harfin okunması dil’e ağırdır. Konuşan kişi aynı olan iki harfin çıktığı uzvu iki defa kullanmakta ve söz konusu durum uzvu yormaktadır. Bundan dolayı Araplar, ihtisâr amacıyla tekrarlanan harfin mahreci üzerine bir defa dillerini koyar ve bir defa da kaldırır. Buradaki ihtisâr konuşana fayda sağladığı gibi dinleyen kişiye de aynı şekilde fayda sağlamaktadır. İhtisâr yoluyla dinleyen, konuşanın ne demek istediğini, duyu organını fazla yormadan en kısa şekilde anlamaktadır. Klasik dilcilerden İbn Yaîş (ö.643/1245) şöyle der: “*Lafızlar manaya delalet etmek için getirilir, eğer mana lafız olmadan da anlaşılıyorsa lafız getirilmeyerek hükmen murad edilir.*” (İbn Yaîş, 2008: 1/94) Dil felsefecilerinden Abdülkâhîr el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) de bu konudan bahsederken şöyle demektedir: “*Hazif ile ihtisâr konusu derin, anlaşılması incelik gerektiren ve büyüleyicidir. Nasıl büyüleyici olmasın? Bir kelimeyi hafz etmek zikretmekten daha fasih, ifade etmemek ifade etmekten daha belîğ ve açıklanmaman açıklamaktan daha tamamlayıcı olabiliyor.*” (Cürcânî, 1982: 176)

1.4.Tahfif Amacıyla Yapılan İhtisâr

Bu sebep aslında bir önceki sebeple bağlantılıdır. Çünkü ihtisârın amacı konuşan ve dinleyene hafiflik sağlamaktır. İşte bundan dolayı nahivciler: “*Arap kelamında bir mana için iki harf bulunmaz, zira manalara delalet etmek için konulan harflerin amacı ihtisâr ve tahfiftir. Örneğin هَلْ harfi هَلْ fiilinin yerine gelmiş, ما harfi أَنْفِي fiilinin yerine gelmiştir.*” (İbn Cinnî, 1985: 1/373) Bu sebeptendir ki İbn Cinnî Arapların failin merfû mefûlün mansub okumasını açıklarken şöyle der: “*Failin merfû olması azlığından, mefûlün mansub olması çokluğundandır. Ağır olan ref hareketini az kullanana, hafif olan nasb hareketini de çok kullanana vermişlerdir.*” (İbn Cinnî, 1954: 1/49)

Sîbeveyhi de zamirlerden bahsederken bu durumu şöyle dile getirmiştir: “*Arapların dillerinde zamirleri kullanmalarının amacı kelamda hafifliği gerçekleştirmektir.*” (Sîbeveyh, 1988: 1/224) Enbârî (ö. 577/1181) de bunu şu sözleriyle teyit eder: “*Arap kelamında hazif hafifliktir, zira uzun cümlede hazif ve hafiflik istenilen bir şeydir.*” (Enbârî, 1987: 2/575)

Bu çerçevede, nahivdeki ihtisâr örneklerini irdeleyip incelediğimizde, Arapların konuşmalarında tahfife ne kadar önem verdiklerini daha iyi görülecektir.

1.5.Muhatabın Anlama Kapasitesine İtimat Etmek Amacıyla Yapılan İhtisâr

İhtisâr, konuşan ve dinleyen kişinin anlama kapasitesine göre değerlendirilir. Arapçadaki dilsel mirasa göz atan birisi şunu görecektir. İhtisâr, hazif, istiğna, haml ve diğerlerinin caiz olabilmesinin şartı, muhatabın bundan bilgisinin olmasıdır. Eğer muhatap hafz edilenden habersiz ise, cümledeki hazif, boş ve faydasız olur. (Sîbeveyh, 1988: 1/109) Nahivciler; “*Kur’an-ı Kerimdeki hazfedilenlerin çoğu, muhataplar tarafından bilindiği için hafz edilmişlerdir*” (İbn Madâ, 1947: 69) demişler. Çalışmamızda ihtisâra sebep olan maddelerin sadece belli başlı ve önemli olanlarının zikredildiğini ifade etmekte var.

2. DİLDE İHTİSÂRIN ŞARTLARI

Bir önceki konuda ihtisârın sebeplerini anlattık. İhtisârın Arap dilindeki konumunu ve Araplardaki önemini öğrendik. Arap dilinin bu büyüleyici konusu şartsız kayıtsız bir şekilde olacağı düşünülemez. Bu bölümde de ihtisârın en önemli şartlarını açıklamaya çalışacağız.

2.1.İhtisâr Mananın Sıhhat Ve Anlaşılmasına Zarar Vermemesi Gerekir

İhtisarın Arap dilinde bulunmasının asıl sebebi, cümlelerin manasını en kısa lafızlarla ifade etmek içindir. Eğer ihtisar mananın anlaşılmasına zarar veriyorsa orada ihtisar söz konusu olamaz. Nitekim dilciler; “*Mananın anlaşılmasına katkı sağlayan ihtisar Arap kelimindedir*” (Müberred, 1905: 1/14) demişlerdir. Ayrıca; “*Arap keliminde bir mana için iki harf kullanılmamıştır.*” (İbn Cinnî, 2006: 3/107-108) Sözüyle iki harfi bir mana için kullandığımızda orada ihtisar diye bir şeyden bahsedemeyiz. Kısaca ihtisar, mananın açık olduğu yerde caiz, karışıklığa ve manada kapalılığa sebep oluyorsa caiz değildir.

2.2.İhtisâr Edilen Kelime Arap Dilinin Kaidelerine Uygun Olması Gerekir

İbn Cinnî: “*Araplar bir kelimeyi başka bir kelimeyle değiştirmek istediklerinde, ikincisinin usullerine göre olmasını isterler. Doğal olarak da böyledir, eğer bir şeyi başka bir şeyin yerine getirirsek, yerine gelenin ona daha fazla benzemesi ve bu benzerlik Arapların bu konudaki uygulamalarına uygun olması gerekir*” (İbn Cinnî, 2006:2/66-67) demiştir.

Arapça cümlelerin ihtisardan önce de sonra da doğru olması gerekir. Fakat ihtisardan sonra daha güzel ve belîğ olması gerekir. Sîbeveyhi de şu sözüyle bu konuya değinmiştir: “*İstiğna edilen ile Arap kelimeleri güzelse, istiğna eden ile daha güzel olur.*” (Sîbeveyh, 1988: 2/281) Örneğin فَهَمَّ الطَّالِبُ الدَّرْسَ فَتَجَّحَّ الطَّالِبُ الدَّرْسَ فَتَجَّحَّ الطَّالِبُ الدَّرْسَ “*Öğrenci dersi anladı, öğrenci dersi müzakere etti ve öğrenci sınavı kazandı*” bu sıralı cümleler Arap kelimeleri açısından fasih birer cümledirler. Ayrıca bu cümleleri Arap dili kaidelerine uygun olarak şu şekilde ihtisar edebiliriz; فَهَمَّ الطَّالِبُ الدَّرْسَ فَتَجَّحَّ فَتَجَّحَّ “*Öğrenci dersi anladı, müzakere etti ve kazandı.*”

2.3.İhtisar Edileni İkinci Defa İhtisar Etmek Gerekir

İhtisar edileni ihtisar etmek caiz değildir. Bu şarttan dolayı nahivciler; maani harfleri, ihtisar için fiillerin yerine gelmişler, onları hazf etmek uygun olmaz demişlerdir. Konu ile alakalı İbn Cinnî şöyle der: “*Harfin hazfi kıyası olarak caiz değildir. Harfler Arap kelimelerine ihtisar için girmişlerdir. Onları hazf edersen ihtisarın ihtisarı yapmış olursun bu da uygun değildir. Bu sebepten dolayı haberin yerine gelen hal ve ism-i fiilin hazfi caiz değildir.*” (İbn Cinnî, 2006:2/273-281)

Nahivciler harfin hazfini caiz görmedikleri için, Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da لا سَيِّمًا 'daki لا 'nın hazfini caiz görmemiştir. İbn Hişam (ö. 218/833) da; “*أَمَّا 'nın şart cevabını hazf etmek caiz değildir. Çünkü daha önce onun şart fiil-i hazf edilmişti. أَمَّا 'nın hem şart fiil-i hem de şart cevabı hazf edilirse cümle de bir bozukluk meydana gelmiş olur*” (Suyûfi, 1985: 1/67-68) demiştir.

İbn Cinnî; قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا cümlesindeki قَامَ harfi, أَنْفِي fiilinin yerine gelmiş, مَا قَامَ زَيْدٌ cümlesindeki مَا harfi, اسْتَنْتَنِي fiilinin yerine gelmiş, هَلْ قَامَ أَحْوَكُ؟ cümlesindeki هَلْ harfi, اسْتَنْفَهُمْ fiilinin yerine gelmiş ve لَيْتَ harfi أَنْمَنَى fiilinin yerine gelmiştir. Buradaki harflerin her biri fiil ve fâil'den oluşmuş bir cümlelerin yerine gelmişler, buna rağmen tekrardan bu harfleri hazf edersek cümlede bir anlama sorunu ortaya çıkar. Arap dilinde el-Fedalât(Arapçada cümlelerin iki rüknü dışındakiler) dediğimiz; Zarf, Hâl, Temyiz, İstisna ve diğerlerin hazfi de caiz görülmemiştir. Çünkü bunlarda harfler gibi uzun bir cümlelerin yerine gelmişler ve onlar da bir ihtisar gerçekleşmiştir. İkinci defa ihtisar yapmak cümle de bozukluğa sebep olur.(Ukberî, 1995: 1/263-268; İbn Cinnî, 2006: 2/276-281)

3. NAHİV KONULARINDA İHTİSAR'A DAİR ÖRNEKLER

İhtisâr nahvin hemen hemen her konusunda yer almaktadır. Çalışmamızda önemli gördüğümüz başlıklardan nekra, ma'rife babının altına giren bütün konular, nidâ, istifhâm, şart, ism-i fiiller, sayılar ve kinâyeye baplarını örnek olarak vereceğiz:

3.1.Nekra Babı

Nekra (Çörtü, M., 2014:78) babında ihtisarı ifade edecek lafızlar, umuma delalet eden lafızlardır. Zira *“Senin yanında herhangi birisi var mı?”* dendiğinde, nekra olan *أَحَدٌ* kelimesi, *رَبِّدٌ*, *سَعِيدٌ*, *جَعْفَرٌ*, *عَمْرُو* veya *صَالِحٌ* isimlerinin yerine gelmiş ve söz konusu isimlerden ihtisar etmiştir. (İbn Cinnî, 2006: 1/82)

3.2.Ma'rife Babı

Nahivde ma'rife (Çörtü, M., 2014:77) isimler yedi çeşittir: Zamirler, Âlem, İsm-i işaretler, İsm-i mevsûller, Elif-lam'lı isimler, izâfetle ma'rifelik kazanan isimler ve nekre-i maksûde olan münâdâ isimlerdir. Bu noktada biz burada onların her birisinin klasik tanımlarını yapmayıp sadece bunlardaki ihtisar yönlerini ele alacağız.

3.2.1. Zamîrler

Ma'rife isimlerden ihtisar'ın gerçekleştiği edatlardan birisi de zamirlerdir. Süyûtî (ö. 911/1505) bu konuyla alakalı şöyle der: *“Arap dilinde zamirin kullanılma amacı ihtisardır.”* (Süyûtî, 1985: 1/66) Özellikle gâip zamiri, zahir isimlerden daha muhtasar ve birçok ismin yerine gelmektedir. Ayrıca Süyûtî; *إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا* *“Müslüman erkekler, müslüman kadınlar; mümin erkekler, mümin kadınlar; ibadet ve itaat eden erkekler, ibadet ve itaat eden kadınlar; özü sözü doğru erkekler, özü sözü doğru kadınlar; sabreden erkekler, sabreden kadınlar; gönlünü ibadete vermiş erkekler, gönlünü ibadete vermiş kadınlar; (Allah için) yardım yapan erkekler, yardım yapan kadınlar; oruç tutan erkekler, oruç tutan kadınlar; iffetlerini koruyan erkekler, iffetlerini koruyan kadınlar; Allah'ı çokça anan erkekler, çokça anan kadınlar; işte bunlar için Allah büyük bir ödül hazırlamıştır.”* (Ahzâb, 33/35) ayeti kerimedeki *هُم* zamiri yaklaşık yirmi zahir ismin yerine gelmiştir” (Süyûtî, 1985: 1/66) diye ifade etmektedir. İbn Yaîş; *“Zamirler, zahir isimlerin yerine gelmişler ve Arapça da bir nevi îcâz ve ihtisar için getirilmişlerdir”* (İbn Yaîş, 2008:2/302) şeklinde bir görüş beyan etmiştir.

İhtisar konusunda zamirler birbirlerinden farklıdır. Muttasıl zamirini getirme imkanı varsa münfasıl zamir getirilmez. Çünkü Arapçada zamirin getirilme amacı ihtisardır, muttasıl zamir münfasıl zamirden daha muhtasardır. (Ukberî, 1995: 1/483) Örneğin nahivciler; *قَامَ أَنَا* ve *قُمْتُ* derler, *قَامَ أَنَا* veya *قَامَ أَنْتَ* demezler. (Süyûtî, 1985: 1/67) Aynı şekilde müstetir zamirlerin diğer zamirlerden daha muhtasar olduğunu söylemişlerdir. Bundan dolayı Râdî el-Esterâbâdî(ö. 688/1289'dan sonra) müstetir zamirin, zamirlerin aslı olduğunu şöyle ifade eder: *“Bil ki zamirlerin aslı, müstetir ve muttasıl zamirdir. Çünkü münfasıl zamirden daha muhtasardır. Zira *أَنَا* denilmez, çünkü *ضَرَبْتُ* cümlesi, mana açısından aynı, lafız açısından ondan daha muhtasardır.”* (İbn Mâlik, 1986: 2/230-231) Zamirlerde ihtisarin olduğunu şu cümleden de anlaşılmaktadır; *مِنْ رَبِّدٍ* yerine *مِنْهُ* dediğimizde, bir tek harf ile bir tam isimden istiğna etmiş oluruz. (İbn Yaîş, 2008:2/303)

3.2.2. Âlem İsimler

Âlem ismin tanımı ve çeşitlerini nahivciler ayrıntılı bir şekilde dile getirmişlerdir. Biz burada İbn Yaîş'in de dediği gibi; *“Nahivde âlem isimleri getirme sebebi ihtisardır. Zira eğer âlem ismi getirmezsen herhangi bir adamdan bahsederken muhatabın onu tanıması için bir sürü sıfatı getirmen gerekir, fakat âlem olan isim bütün bu sıfatların yerine gelmiş olur.”* (İbn Cinnî, 2006: 2/270; Süyûtî, 1985: 1/71) İşte bundan dolayı nahivciler, âlem isim için *“birçok sıfatın yerine gelen isimdir”* (İbn Yaîş, 2008:2/ 93; Süyûtî, 1985: 1/71) şeklinde tanımlamışlardır. Örneğin *جَاءَ الْعَقَّادُ* *“Akkâd geldi”* dediğimizde âlim, akıllı, Şâir, Edip, Eleştirmen vd. sıfatların yerine gelmiş olur.

3.2.3. İsm-i İşaretler

İsm-i işaret bir müsemmaya delalet eden ve ona işaret eden isme denilir. Bir işaretle birçok şeyi aynı anda göstermektir. İsm-i işaretin tanımından da ihtisar anlaşılmaktadır. Zira bu işaret,

lafızlarla açıklanmaya çalışılırsa onun yerine geçecek birçok lafzı kullanmak gerekir. Bu ihtisar ve işaretin müşaru ileyhiyi iyi bir şekilde beyan etmesi gerekir yoksa bu işaret abes olur. (Bağdâdi, 1982: 2/258)

3.2.4. İsm-İ Mevsûller

İsm-i mevsûl ister harf olsun مَأ، لُو، كِي، مَأ، لُو، كِي gibi. İster müşterek olsun أُن، أُن، كِي، مَأ، لُو، كِي gibi. Veya isim olsun اللّٰتِي، اللّٰتِي، اللّٰتِي، اللّٰتِي، اللّٰتِي، اللّٰتِي gibi. Bunların tamamında herkesin kolaylıkla fark edeceği bir ihtisar bulunmaktadır. (Câdu'l-Kerîm Hasan, 2015: /0/95191)

3.2.5. Elif-Lam'lı İsimler

Daha önce nekra olup elif-lam takısıyla marife olan isimlere denilir. Örneğin رَجُلٌ ve وُلْدٌ kelimeleri belirsiz iki isimdirler. الرجل ve الولد dediğimizde belli ve birçok sıfat getirmekten bizi istigña etmiş olur. Buradaki ihtisarda açık bir şekilde görülmektedir. (İbn Hişâm, 1990: 123-124)

3.2.6. İzâfetle Ma'rifelik Kazanan İsimler

İzâfet terkîbinde muzâfun ileyh marife ise muzâfı da marife olur. Örneğin غُلَامٌ kelimesi belirsiz bir isimdir. Fakat غلام زيد denildiğinde belli bir şahsa delalet etmektedir. Dolayısıyla birçok sıfat getirmekten istigña edilmiş ve ihtisar meydana gelmiş olur. (İbn Hişâm, 1990: 127)

3.2.7. Nekra-İ Maksûde Olan Münâdâ İsimler

Burada aslında isim nekra olup, kast edilen olduğunda bir nevi marifelik kazanmış olmaktadır. Örneğin رَجُلٌ kelimesi belirsiz bir isimdir. Fakat رَجُلٌ يَا denildiğinde belli bir kişi kast edilir ve bu tür isimlerde de ihtisar görülmektedir.

Nahivde nekra ve marife baplarının dışında da birçok bapta ihtisar açık bir şekilde görülmektedir. Örnek olarak birkaç babı burada zikretmeye çalışacağız.

3.3. Nidâ Babı

Nahivde نِدَا harfi ادْعُو ve ادْعُوا fiillerinin yerine gelir ve cümle de ihtisara sebep olurlar. (Sibeveyh, 1988: 1/291; Suyûtî, 1985: 1/66) Aynı şekilde ihtisardan dolayı bazen nida harfi kendisi de hazf edilir. Şu iki ayeti kerime de olduğu gibi. يُوْسُفُ اَعْرَضَ عَنْ هٰذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنْبِكِ اِنَّكَ كُنْتِ مِنَ الْخٰطِئِيْنَ “Yûsuf! Sen bunu olmamış say. (Kadına:) Sen de günahının affını dile; çünkü sen günahkârlardan oldun.” (Yûsuf, 12/29) Ve اَنْتَ الْوَهَّابُ “Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdikten sonra kalplerimizi saptırma, bize tarafından bir rahmet başışla. Hiç kuşku yok, lütfu bol olan yalnız sensin” (Âl-i İmrân, 3/8) iki ayetin başından نِدَا harfi ihtisardan dolayı hazf olunmuştur. Zira يُوْسُفُ kelimesinin aslı نِدَا يَا يُوْسُفُ ve رَبَّنَا يَا نِدَا kelimesinin aslı نِدَا يَا'dır. (Suyûtî, 1985: 1/67)

3.4. İstifhâm Babı

İstifham isimleri asıl olarak ihtisar için vaz' olunmuşlardır. Zira كَمْ مَالِكَ “Malın ne kadar?” denildiğinde اَهْلٌ عَشْرُونَ؟ أمْ ثَلَاثُونَ؟ “Yirmi mi? Otuz mu?” şeklinde uzayıp gidecek olan kelimelerin yerine gelmiştir. (Suyûtî, 1985: 1/69-70) Konuyla alakalı İbn Cinnî şöyle der: كَمْ مَالِكَ؟ cümlesi، اَعَشْرَةٌ أَمْ مِائَةٌ أم ألف “Malın on mu? Otuz mu? Yüz mü? Veya Bin mi? cümlelerin yerine gelmiştir. Eğer bunları saymaya kalkarsan sonuna ulaşamazsın bunun yerine istifham ism-i کم dediğimizde, bu sonu gelmeyen sayıların tümünün yerine geçer. Aynı şekilde اَيْنَ istifham edatı, bütün yer ifade eden isimlerin yerine geçmiş olur. مَنْ عِنْدَكَ “Yanında kim var?” dediğimiz de şahıs bildiren bütün kişilerin yerine مَنْ istifham edatı geçmiş olur. مَتَى “Ne zaman?” istifham edatı, bütün zaman ifade eden isimlerin yerine geçmiş olur. (İbn Cinnî, 2006: 1/82)

3.5. Şart Babı

Şart isimleri de uzun bir cümle için yerine gelen ve ihtisar için vaz' olunan isimlerdir. Nahivciler şart babındaki ihtisar'a örnek olarak şu cümleyi vermişler: *مَنْ قَامَ أَقَمَ مَعَهُ* "Kim kalkarsa ben onunla kalkarım" cümlesi, birçok insan ismini zikretmekten istigna etmiştir. Eğer biz burada şart ismini getirmeseydik ... أو، أو، أو قَاسِمٌ أو، أو جَعْفَرٌ، أو عَمْرُو، أو يَزِيدٌ، *Eğer Zeyd, veya Amr veya Cafer veya Kasım veya veya veya* şeklinde sonu gelmeyen bir cümle silsilesini söylemek zorunda kalırdık. (İbn Cinnî, 2006: 1/82)

3.6.İsm-İ Fiiller Babı

Nahivde ism-i fiillerin bulunma sebebi ihtisar ve mübalağadır. Zira ism-i fiiller, bir tek lafız ile müzekker, müennes, tesniye ve cemi olarak gelebilmektedir. Örneğin *صَهٍ يَأْزِيدُ، صَهٍ يَأْهِنُ، صَهٍ يَأْزِيدُ* cümlelerinde görüldüğü gibi ism-i fiil değişik manalar için bir tek lafız ile kullanılmıştır. Eğer bu lafzın delalet ettiği her bir mana için bir lafız getirseydik şöyle dememiz gerekirdi; *أَسْكُنْتُ، أَسْكُنْتِي، أَسْكُنَّا، أَسْكُنْتُنَّ*. İsm-i fiillerde ihtisar ile birlikte mübalağa manası da bulunmaktadır. Örneğin *هَيْهَاتَ* ism-i fiili uzaklığa delalet konusunda *بَعْدَ* fiilinden daha belgiğdir. Bu sebeple nahivciler, eğer ism-i fiillerde ihtisar ve mübalağa amaçlanmasaydı onların nahivde bulunması abes olurdu demişler. (Süyûtî, 1985: 1/71)

3.7.Gayr-İ Munsarif Babı

İsimleri gayr-i munsarif yapan sebeplerden biriside el-Adl'dır. El-Adl: "asıl mana kalmak şartıyla bir ismi bir durumdan başka bir duruma sokmaktır." El-adl'ın iki kısmı var; marife isimlerde olan adl, sıfatlarda olan adl şeklindedir. Marifeler de olan adl'ın iki vezni var; birincisi *فُعَلٌ* vezni, müzekkerlerden *فَاعِلٌ* vezninden ma'dül (çevrilmiş)'dür *عَمْرٌ، زُفْرٌ، رُحْلٌ* gibi. Müenneslerde *فَعَالٌ* vezni gelir o da *فَاعِلٌ* vezninden ma'dül'dür *قَطَامٌ، حَزَامٌ، رَقَاشٌ* gibi. (İbn Hişâm, 1990: 314) El-adl veya ma'dül isim Arap dilinde ihtisarın en önemli olgulardan birisidir. Konuyla alakalı Arap dili ve tefsir âlimi Nehhâs (ö. 338/950) şöyle der: "Eğer birisi ma'dül ismin dilde ne gibi faydası var denildiğinde; *عَمْرٌ* kelimesi *عَامِرٌ* kelimesinden harf sayısınca daha az ve kısadır deriz." (Süyûtî, 1985: 1/72)

3.8.Sayılar Babı

Arap dilinde sayılar uzun bir cümle için yerine gelip ihtisarı ifade etmektedir. Zira *مِائَةٌ، عَشْرَةٌ* ve *أَلْفٌ* sayıları, *وِزْهَمٌ، وِزْهَمٌ، وِزْهَمٌ* şeklinde devam edip istenilen sayıya ulaşmaya kadar söylenecek sayıların yerine gelmişlerdir. Görüldüğü gibi sayılarda herkes tarafından fark edilen bir ihtisar bulunmaktadır. (Recep Yâsir Hasan, 1999: 25) Sayılarda ihtisarın örneklerinden birisi de sayılarda istisnânın olmamasıdır. Süyûtî sayıların bu durumlarını şöyle ifade etmektedir: "sayılarda istisnânın olmaması bir nevi ihtisardır. Çünkü *عِنْدِي تِسْعُونَ* "yanımda doksan var" sözü *عِنْدِي مِائَةٌ* cümlesinden daha kısa ve öz"dür." (Süyûtî, 1985: 1/70)

Sayılar ihtisarın bir diğer örneği ise; mürekkep olan sayılardır. Nitekim *أَحَدٌ عَشْرٌ* 'den *تِسْعَةَ عَشَرَ* ye kadar olan sayılarda mukadder bir atıf *الواو* vardır. Zira aslı *أَحَدٌ وَ عَشْرٌ* dir, ihtisardan dolayı *الواو* hazf edilmiş manası düşünülmüştür. Zira harf manasını tezamun ettiği için mebni olmuşlardır. (Ukberî, 1995: 1/321)

3.9.Kinâye Babı

Zira *كَمْ* kelimesi belirsiz sayılardan kinaye olup uzun bir cümle için yerine gelmiştir. Nahivdeki diğer kinayeler de böyledir. Örneğin *كَيْتٌ وَ كَيْتٌ* uzun bir konuşmadan kinayedir. *فُلَانٌ* ve *فُلَانَةٌ* bir çok kişi ve şahıslardan kinayedirler. (Ukberî, 1995: 1/315)

Buraya kadar açıkladığımız nahiv konularındaki ihtisar, konunun daha iyi anlaşılması için birer örnek olarak getirmiş olduk, yoksa dildeki ihtisar sadece bu konulardan ibaret değildir.

SONUÇ

İhtisar, Arap dilinin oluşma aşamasında klasik dilcilerin önem verdiği ve nahiv kaidelerini ve metotlarını oluştururken göz önünde bulundukları bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bütün dilsel olgular gibi ihtisar kavramının ortaya çıkmasında da birçok etken rol oynamıştır. Bu etkenlerden bazıları Arap dilinin doğasında var olan etkenlerdir. Bazıları da dil bilimcilerin nahiv kaidelerini ve metotlarını oluştururken takip ettikleri etkenlerdir. Dilciler; Arap dilinin doğası, sözü güzelleştirme, konuşan ve dinleyen kişiye kolaylıklar sağlama, tahfif ve muhatabın anlama kapasitesine itimat etme amacı şeklindeki bu etkenleri belirlemişlerdir. Arap dilinde ihtisarın gerçekleşebilmesi için, mananın sıhhat ve anlaşılmasına zarar vermemesi, ihtisar edilen kelime Arap dilinin kaidelerine uygun olması ve bir defa ihtisar edilen cümle veya kelime bir daha ihtisar edilemeyeceği üzerinde ittifak etmişlerdir. İhtisar, nahvin hemen hemen her konusunda yer aldığından, çalışmamızda nekra, ma'rife babının altına giren bütün konular, nidâ, istifhâm, şart, ism-i fiiller, sayılar ve kinâyeye baplarını örnek olarak vermeye çalışarak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığımızı düşünüyoruz. Ayrıca çalışmamızın konusu olan ve nahiv ilminde ihtisar olarak bilinen bu kavramı ele alarak makalemizin bu köklü kavramın anlaşılmasında ilmi ve akademik anlamda bir katkı sağlamasını ümit etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Câdu'l-Kerîm Hasan, A. (2015). *Esbâbu zâhiretu'l-ihisâr fi'l-luğati'l-Arabiyye*, <https://www.alukah.net/sharia/0/93310/>, 14.10.2021.
- Câdu'l-Kerîm Hasan, A. (2015). *Evcuhû'l-ihisâri fi Bâbi'n-nekireti ve'l-marife*, <https://www.alukah.net/sharia/0/95191/>, 14.10.2021.
- Çörtü, M. (2014). *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- el-Bağdâdî, A. (1982) *Hizânetü'l-edeb*, I-XI, Mektebetu'l-Hancî, Kahire.
- el-Cürcânî, A. (1982). *Delâilü'l-i-câz fi ilmi'l-maanî*. Dâru'l-Marife, Beyrut.
- el-Enbârî, K. (1987). *el-İnsâf fi mesâilü'l-hilâf beyne'n-nahvîyyin: el-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*, I-II, Daru'l-Fikr, Beyrut.
- el-Ezherî, H. (2006). *Müşlü't-tullâb ilâ Kavâ'idü'l-i-râb*, Muessetu'r-Risâle, Beyrut-Lübnan.
- et-Tehânevî, M. (1996). *Keşşâfü istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. I-III, Mektebetu Lübnân, Lübnân.
- el-Müberred, M. (1905). *el-Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luğa ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-taşrif)*. I-IV, Matbaatu Takaddümü'l-İlmiyye, Mısır.
- Hassân, T. (2000). *el-Usûl*, Dâru Allamu'l-Kutub, Kahire.
- İbn Cinnî, O. (1985). *Sırru şınâ'ati'l-i-râb*. I-II, nşr. Hasan Hindâvî, Dımaşk.
- İbn Cinnî, O. (1954). *el-Münsif*. I-III, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, Kahire.
- İbn Cinnî, O. (2006). *el-Hasâ'is*. I-III, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire.
- İbn Hişâm, A. (1990). *Şerhu katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, Dâru'l-Hayr, Dimeşk.
- İbn Madâ, A. (1947). *er-Red 'ale'n-nuhât*, Dâru'l-Firi'l-Arabî, Kahire.
- İbn Mâlik, M. (1986). *Şerhu'l-kâfiyeti's-şâfiye*. I-V, Dâru'l-Mâmun li't-Turâs, Mekke.
- İbn Yaîş, Y. (2008). *Şerhu'l-mufassal*. I-X, İdâretü't-Tibâati'l-Munîriyye, Kahire.

- İbnu's-Serrâc, M. (1996). *el-Usûl fi'n-nahv*. I-III, Muessesetu'r-Risale, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr, N. (2008). *el-Meşelü's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. I-IV, Dâru Nahda, Kahire.
- Ömer Mubârek, Ö. (1988). *el-Bahsü'l-luğavî inde'l-arab*, Allâmu'l-Kutub, Kahire.
- Recep Yâsir H. (1999). *el-İhtisâr fi dirâsâti'n-nahviyye*, Câmiatu'l-Kahire, Mısır.
- Süyûtî. A. (2008). *el-İtkân fi ulûmi'l-kurân*, Muessetu'r-Risâle, Beyrut-Lübnan.
- Süyûtî, 'A. (1985). *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*. I-IV, Macmau'l-Luğati'l-Ârabiyye, Dimeşk.
- Sıbeveyh, A. (1988). *el-Kitâb*, I-V, Mektebetu'l-Hancî, Kahire.
- Ukberî, A. (1995). *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ' ve'l-i'râb*. I-II, nşr. Gâzî Muhtâr Tuleymât, Beyrut.